

Na skrzydłach historii
poznajemy ...

Zabytki kultury żydowskiej w Olsztynie

Przewodnik

Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II

w Biesalu

Od wydawcy

Przed II wojną światową w Polsce żyło około 3 300 000 Żydów i była to jedna z najważniejszych społeczności żydowskich na świecie. Świat żydowski i polski dobrze się wówczas uzupełniały. Tragedia Holocaustu i powojenne wyjazdy Żydów z kraju sprawiły, że ta niezwykle barwna kultura została niemal doszczętnie zniszczona. Miejsca kultury i tradycji zamieniono często na magazyny, kina, sklepy.

W niniejszym przewodniku spróbujemy pokazać, że ślady kultury żydowskiej w Olsztynie w niewielkiej ilości jednak przetrwały. Prezentowana pozycja zawiera dzieje ulic, które przedstawiają zabytki kultury żydowskiej, a także wspomnienia dawnych mieszkańców stolicy Warmii i Mazur.

Autorami publikacji są Ewelina, Łukasz, Julia i Paulina uczniowie klasy VI Szkoły Podstawowej im. Jana Pawła II w Biesalu. Nad całością czuwała Mirosława Gromacka.

Mapa Polski i jej podział na województwa

Historia Żydów w Olsztynie

Żydzi w Olsztynie pojawiają się w roku 1780 r., chociaż jeszcze wtedy formalnie mieszkali jeszcze poza miastem. W samym Olsztynie pojawili się bezpośrednio po edykcie tolerancyjnym w 1813 r. Najliczniej przybywali z Prus Zachodnich, później także z Królestwa Polskiego. Najstarsze nazwiska Żydów, zachowane w dokumentach (akta z magistratu) pochodzą z lat 1813-23: Heymann, Herrnberg, Kallmann, Frankenstein, Löwenthal, Cohn, Lauter, Simonson. W roku 1814 bracia Simonsonowie założyli w Olsztynie pierwszy sklep żydowski.

Pod koniec XIX w. Żydzi stanowili prawie 3% mieszkańców miasta (około 500 osób). Osiedleni byli głównie w okolicach drogi na Miłakowo (ul. Grunwaldzka). Gmina żydowska posiadała w tamtym czasie kilka parceli przy ul. Kołłątaja, Kopernika, ale większość przy ul. Grunwaldzkiej (po lewej stronie, na początku i środkowym odcinku ulicy). Wielu Żydów osiedliło się przy obecnych ulicach Knosały, Mochnackiego i Niepodległości (okolice dawnego Targu Końskiego). Z czasem powstała tu dzielnica nazywana żydowską. Osiedlali się tu rzemieślnicy pochodzenia żydowskiego, gdzie powstawały małe fabryczki, zakłady rzemieślnicze, sklepy, restauracje i domy mieszkalne.

W 1819 r. Żydzi założyli bożnicę przy ul. Prostej (według innych źródeł już w 1814). W 1825 r. do prywatnej szkółki żydowskiej uczęszczało 15 dzieci, a troje spośród nich także do prywatnej szkoły chrześcijańskiej. Pierwsza synagoga w Olsztynie powstała na rogu ulicy Kołłątaja i Okopowej (wówczas Schanzenstrasse i Krummstrasse) w roku 1835. Była wykorzystywana blisko 40 lat, po czym została przekazana na cele mieszkalno-handlowe. Budynek ten rozebrano w 1992 i zbudowano ponownie, nawiązując stylistycznie i architektonicznie do pierwotnego.

Nowa synagoga została zbudowana przy ul. Grunwaldzkiej na parceli nr 5 i oddana do użytku w roku 1877 (pierwsze działania podjęto już w 1871 r., gdy zwrócono się do władz o wydanie pozwolenia na nabycie gruntu w pobliżu zamku). Parcele powierzchni 0,22 ha zakupiono od parafii ewangelickiej za 1500 marek. W latach 1906-07, tuż obok wybudowany został żydowski dom starców i dom gminy żydowskiej. Synagoga została zdewastowana i podpalona w czasie tzw. nocy kryształowej (z 9 na 10 listopada 1938). Nieco później została zlikwidowana.

Do współczesności przetrwał jedynie dom pogrzebowy (kostnica), zbudowana w latach 1912-13 przy żydowskim cmentarzu wyznaniowym, obok ulicy Zyndrama z Maszkowic. Dom pogrzebowy został zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna (wybitnego architekta XX wieku), syna olsztyńskiego kupca. Obecnie na ścianie domu pogrzebowego znajduje się tablica pamiątkowa z napisami w języku hebrajskim.

Cmentarz żydowski (kirkut) założono już w 1818 r., na wykupionej od miasta parceli przy ul. Seestrasse – Jeziornej, obecnie Zyndrama z Maszkowic). Cmentarz przetrwał II wojnę Światową.

Do połowy lat sześćdziesiątych były tam zachowane macewy, które zostały usunięte na początku lat siedemdziesiątych. Część z nich zachowała się jako materiał, z którego zbudowano murek przy "Casablance"-budynku górującym nad olsztyńskim Parkiem zamkowym.

Zgodnie z przepisami w Prusach, olsztyńscy Żydzi wybierali władze swojej gminy na 6 lat: do zarządu synagogi od 3 do 5, do reprezentacji gminy 7-8 osób. W 1878 do zarządu wybrano Salzmann, Herrnberga i Lewinsohna. Z kolei w 1885: Lackmanna, Izaaka Simonsona, Simona, Itzigsohna, N. Herrnberga, Adolfa Lewalda i Woythaler. W latach 1871-1898 rabinem był Tonn. Jego następcą był dr Marcus Olitzki, który swą funkcję pełnił przez 30 lat (Gazeta Olsztyńska napisała „Dr. Marek Olitzki, rabin żydowski w Olsztynie zmarł onegdaj na grasującą gripę. Zmarły 28 lat z górą stał na czele tutejszej gminy żydowskiej, ciesząc się ogólnym poważaniem”). Dr. Olitzki był przewodniczącym Związku Wschodniopruskich Towarzystwa Żydowskich Historii i Literatury. W 1885 r. w katolickim domu „Kopernik” wygłosił odczyt o żydowskim piśmiennictwie. Jego żona opiekowała się żydowskim domem sierot.

Na przełomie XIX i XX wieku nauki religii dla dziewcząt żydowskich nauczała panna Simonson, a dla chłopców rabin Olitzki i kantor Karo. Olsztyn był siedzibą Związku Żydowskich Nauczycieli Religii w Prusach Wschodnich.

W wieku XIX, niezależnie od kontaktów handlowych, olsztyńscy Żydzi utrzymywali nielegalne kontakty z polskimi Żydami, trudniącymi się przemytem. Żydzi ci byli nieustannie ścigani i karani przez władze pruskie. Represje te nie przynosiły zamierzonych skutków. W późniejszym okresie rabin Olitzki przewodził stowarzyszeniu, którego celem było przeciwdziałanie włoczęgostwu i żebractwu Żydów.

W wieku XIX Żydzi otrzymywali obywatelstwo pruskie i wtapiali się w ludność miejscową. Brali udział z słynnym Jarmarku Jakubowym, należeli do Towarzystwa Upiększania Miasta.

W roku 1850, na mocy konstytucji pruskiej, Żydzi uzyskali prawo udziału w wyborach ogólnokrajowych (trzy klasy pod względem majątkowym). Do najzamożniejszej, pierwszej klasy w Olsztynie należeli trzej Żydzi: bracia Izaak i Simon Simonsonowie oraz Frankenstein.

Po raz pierwszy Żyd w radzie miejskiej znalazł się najprawdopodobniej w roku 1853 (Izaak Simonson). Później Żydzi coraz częściej zasiadali we władzach miejskich (pojawiają się takie nazwiska jak: Hirschfeldt, Lewinsohn, Joacobsohn, Lewin, Raphaelsohn, Salzmann, Simon).

Żydzi liczni byli wśród przedstawicieli handlu i wytwórczości. Zajmowali się produkcją i handlem: waty, termometrów, tekstyliów, wódki i wyrobów spirytusowych, obuwia, wyrobów tytoniowych, maszyn do szycia, futer damskich, śledzi. Byli właścicielami fabryki zapalek (Ladendorff), fabryki mydła (Segall), fabryki octu (Silberstein), niektórych restauracji, cukierni, hoteli, banków, aptek.

W liczbach bezwzględnych społeczność żydowska najliczniejsza była w roku 1925 (612 osób, 1,61% ogółu mieszkańców). W 1939 roku Żydów było w Olsztynie zaledwie 135 (0,27%)

Stosunki między ludnością chrześcijańską a żydowską układały się w zasadzie poprawnie. Jednakże w 1882 r. doszło do próby pogromu ze strony miejscowych robotników, ale przeszkodziła policja. W Olsztynie antysemityzm przejawiał się w formie ukazujących się sporadycznie artykułów prasowych. Przykładowo olsztyńscy katolicy mieli pretensje do Żydów, o to, że w kwestiach spornych częściej popierali liberałów bądź ewangelików oraz że częściej wydzierżawili okoliczne jeziora.

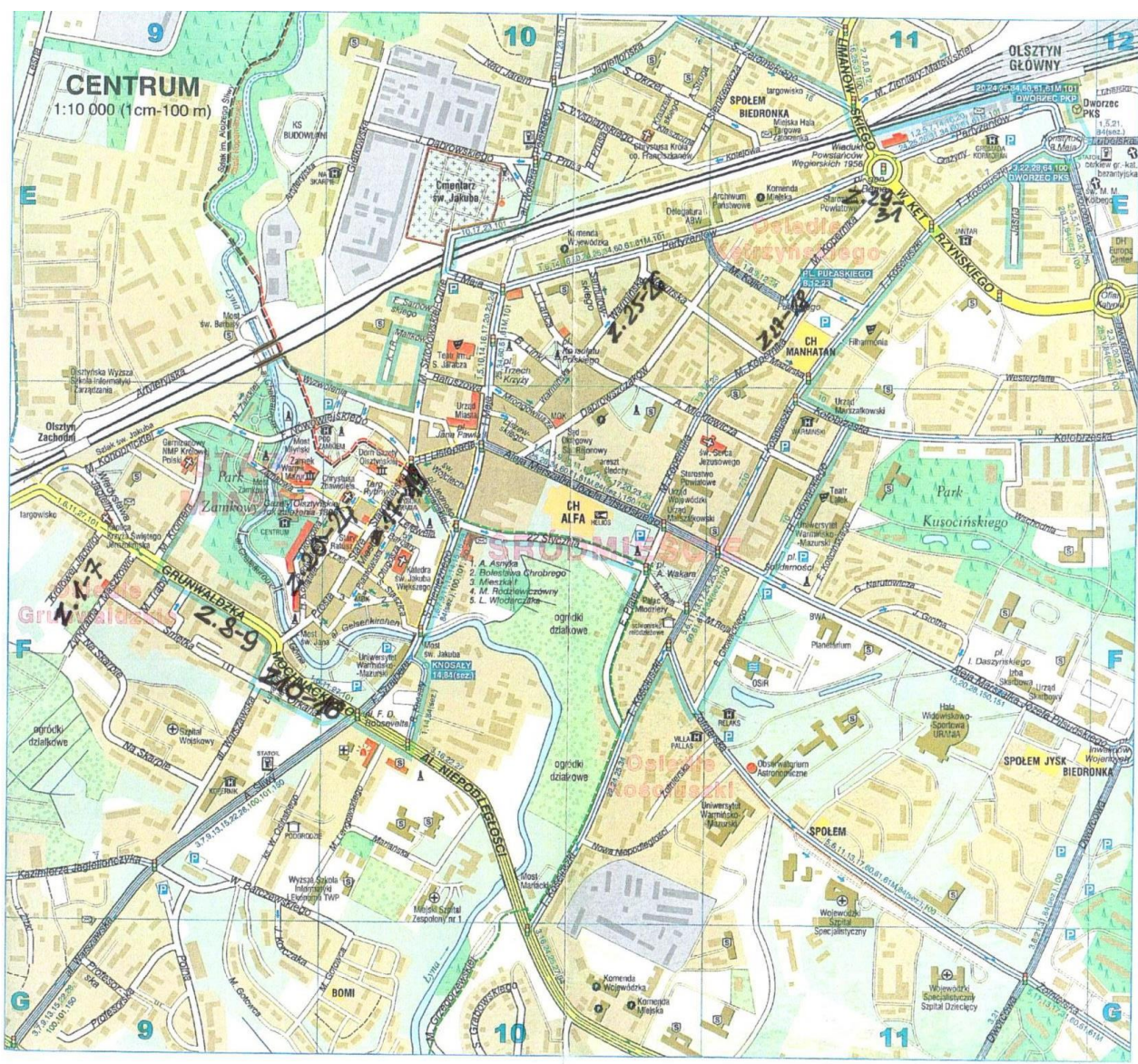
W życiu codziennym nie było antagonizmów między ludnością żydowską a chrześcijańską. W sklepach Żydzi rozmawiali ze swoimi klientami po polsku i po niemiecku. W 1861 r. 30 Żydów mówiło w jidysz a 130 po niemiecku lub po polsku. Ilustracją wtapiania się olsztyńskich Żydów w lokalną społeczność była ich działalność charytatywna. Na przykład w 1862 r. kupiec Izaak Simonson podarował 50 talarów na rzecz ubogich mieszkańców (niezależnie od ich wyznania) oraz założył dla nich fundację z kapitałem wyjściowym 200 talarów. Żyd Lewin ofiarował nowo wybudowanemu kościołowi Najświętszego Serca Pana Jezusa obrusy na ołtarze, dzwonki oraz dywan.

Inni Żydzi sfinansowali wykonanie posadzki w katedrze św. Jakuba. W tym czasie powstał także Żydowski Związek Kobiet (Israeliter Verein), którego celem statutowym była opieka nad chorymi oraz pomoc najbardziejniejszym.

Na przełomie 1940 i 1941 roku na terenie rejencji olsztyńskiej został przeprowadzony spis wszystkich Żydów. Później przeprowadzono ich masową eksterminację. Olsztyńskich Żydów (oraz z okolic Olsztyna) zgromadzono w żydowskim domu starców przy ul. Grunwaldzkiej, gdzie byli przetrzymywani do jesieni 1941 r. Następnie byli wywożeni i uśmierceni w nieznanych dotąd miejscach. Z zachowanych dokumentów wynika, że do 16 lutego 1942 r. w rejencji olsztyńskiej pozostały przy życiu tylko cztery osoby pochodzenia żydowskiego. W dniu 16 lutego także i one na polecenie gestapo zostały wywiezione i zamordowane.

„Brama Górna i fara św. Jakuba” – obraz Friedy Strohmborg

Mapa Olsztyna z roku 2009*

*(na mapie zaznaczono numery zdjęć od nr 1 do nr 31 o których mowa w dalszej części przewodnika)

Dzieje ulic i mieszkańców Olsztyna

Ulica Zyndrama z Maszkowic 2 (Seestr. – niem.)

1. Bet Tahara,

• Dom Oczyszczenia

Bet Tahara (hebr.), obecnie zwany również *Domem Mendelsohna* – dawny dom przedpogrzebowy gminy żydowskiej w Olsztynie zbudowany w 1913 roku według projektu architekta Ericha Mendelsohna. Obiekt jest jednocześnie pierwszym dziełem (najprawdopodobniej pracą dyplomową) Mendelsohna oraz ostatnią zachowaną pamiątką po gminie i ludności żydowskiej w Olsztynie.

Budynek znajduje się przy zdewastowanym pod koniec lat 60. XX w. cmentarzu żydowskim, przy obecnej ulicy Zyndrama z Maszkowic.

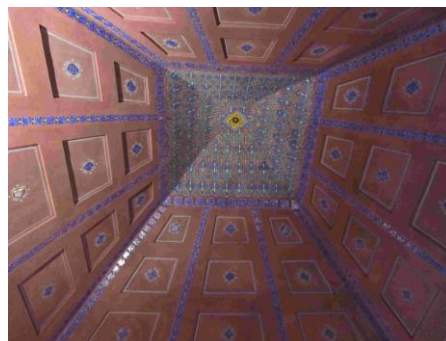
Dawny żydowski dom oczyszczenia to wydłużony budynek przyuliczny, usytuowany na brzegu łagodnie opadającej skarpy, na której znajduje się cmentarz (kirkut). Ma on rzut prostokąta o wymiarach zewnętrznych 18,66 : 11,85m.

Wnętrze jest zasadniczo trójdzielne symetryczne, przy czym w częściach bocznych zostały wydzielone narożne, analogiczne do siebie pomieszczenia; od strony zachodniej (od kirkuta) – z aneksami. Te od frontu są oświetlone niskimi okienkami poczwórnymi, a te od cmentarza – potrójnymi. Główny ciąg komunikacyjny stanowi rodzaj amfilady na osi podłużnej – wzdłuż ulic – przebiegającej od jednego wejścia w prawej, czyli północnej ścianie bocznej do szerokiej bramy, przez którą wyprowadzano trumnę na cmentarz.

Do 1996 roku we wnętrzach budynku mieściło się Archiwum Państwowe. Obecnie obiekt jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która udostępniła go Fundacji „Borussia” z przeznaczeniem na centrum kultury – Centrum Dialogu Międzykulturowego oraz muzeum architekta. 21 marca 2013 roku odbyło się oficjalne otwarcie Domu Mendelsohna, które przypadło dokładnie w 126. rocznicę urodzin projektanta obiektu.

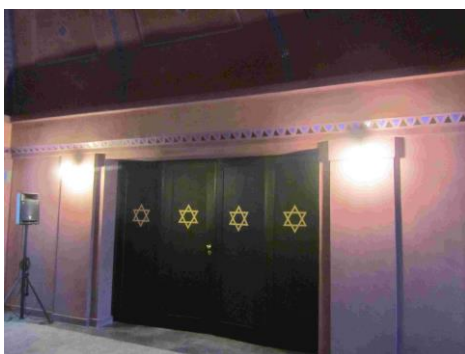
2. Bet Tahara

3. Bet Tahara – ozdobny sufit

4. Bet Tahara – zachowana mozaika

5. Bet Tahara – drzwi wewnętrzne

• **Cmentarz żydowski w Olsztynie**

Cmentarz został utworzony w 1818 roku i zajmował powierzchnię 0,48 hektara. Ostatni znany pochówek odbył się w 1940 roku; cmentarz został zamknięty w 1955 roku.

Na przełomie lat 1969/1970 cmentarz został zlikwidowany i przemieniony w zieleniec, co nastąpiło za zgodą miejscowego konserwatora zabytków.

W 1997 roku teren cmentarza został wykorzystany jako plac manewrowy dla pobliskiej budowy mieszkań komunalnych, co przyczyniło się do dalszego zniszczenia pozostałości kirkutu.

Na terenie cmentarza nie ocalał ani jeden nagrobek; zachowały się schodki, pozostałości murowanego ogrodzenia oraz fragmenty grobowców wrosniętych w drzewa.

Część cmentarnych nagrobków wykorzystano do umocnienia skarpy na zapleczu budynku „Casablanki” górującego nad parkiem zamkowym w Olsztynie część macew została wykorzystana jako surowiec kamieniarski.

6. Schody łączące górną i dolną płaszczyznę nekropolii

7. Widok z Bet Tahara na były żydowski cmentarz

Ulica Grunwaldzka (Liebstädterstrasse – niem.)

- **Synagoga i Dom Opieki dla Starców w Olsztynie** – nieistniejące Budynki znajdowały się przy dawnej ul. Miłakowską (Liebstädterstrasse, dzisiaj ulica Grunwaldzka). Stała w głębi działki, niedaleko cmentarza żydowskiego.

Olsztyńska bożnica nie wyróżniała się szczególnie ani rozmiarami (zewnątrzne wymiary rzutu, z przyporami, 18:18m), ani wyglądem. Łączyła w sobie cechy neogotyckie i neoromańskie, w sposób zapewne nie zamierzony przywołując wręcz skojarzenia z architekturą Maurów.

Trójdzielną fasadę, zwróconą na zachód, wieńczyły w części środkowej czworoboczne obeliski nakryte rodzajem hełmów z baniami, na których umieszczono gwiazdy Dawida, a na skrajach ośmioboczne sterczyny zakończone cebulkami. Na ścianach bocznych przy fasadzie występowały szczyty sterczynowe; główne wejście znajdowało się od ulicy, czyli po stronie północnej. Synagoga i żydowski dom starców nie zachowały się. Do dziś jednak czytelna jest granica posesji, zaczynająca się około 80 m od lica pierzei ulicy Warszawskiej, którą wyznacza mur oporowy skarpy między domem nr 7 (dawny nr 5) a drogą dojazdową do ulicy Śmętka.

Synagoga przy ulicy Grunwaldzkiej

Yad Vashem Photo Archive

8. Synagoga

9. Żydowski Dom Starców

Ulica Maurycego Mochnackiego (Strasse der SA – niem.)

• **Dom Abrahama**

Jeden z ładniejszych w mieście willowych domów, utrzymanych w stylu secesyjnym, zbudował w roku 1904 przy ulicy Mochnackiego 4, członek olsztyńskiej gminy żydowskiej Abraham Bränn, (1853 – 1923).

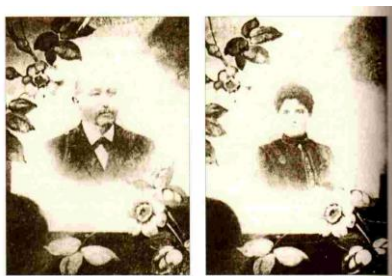
Kupiec i przedsiębiorca zajmujący się handlem końmi i skórami oraz prowadzący obrót surowcami wtórnymi.

Budynek, poza ciekawymi dziejami, wciąż przyciąga uwagę swoim nietuzinkowym, przynajmniej od frontu, wyglądem, głównie zaś interesującą, dekoracją elewacji wartościową w skali całego Olsztyna.

Jest to budowla jednopiętrowa (od podwórza parterowa z użytkowym poddaszem oraz interesującym wewnętrznym szybem świetlikowym), wzniesiona z otynkowanej cegły na planie litery „L”. Pięcioosiowa elewacja frontowa została w oryginalny sposób podzielona horyzontalnie niskim cokółkiem oraz gzymsami: kordonowym, podokiennym i wieńczącym. Znajdujący się w lewej, skrajnej osi ryzalit mieści się wejście flankowe pilastrami i zwieńczone ozdobnym elementem dekoracyjnym w kształcie tarczy herbowej, na której był dawniej znak firmy Bränna. Między ryzalitami oddzielającymi kondygnacje umieszczono płyciny z delikatnymi zdobieniami sztukatorskimi opartymi na motywach botanicznych.

Najciekawsze dekoracje, przydające willi dyskretnego uroku, występują w pseudoryzalicy środkowej, szczególnie wokół dwóch okien pierwszego piętra zwieńczonych półkolistymi naczółkami. Uważny obserwator dojrzy w tym miejscu, po obu stronach zworników, girlandy podtrzymywane przez syreny, mityczne nimfy morskie przedstawione w postaci kobiet – ryb oraz medalion uformowany w kształcie wieńca ze wstęgami. W jego tarczy umieszczono stylizowane inicjały „A.B”. zaświadczące, od blisko stu lat po dzień dzisiejszy, kto był budowniczym i zarazem pierwszym właścicielem domu. Całość wieńczy trójkątny szczyt ze słonecznikiem i obeliskiem sterczynowym. W centralnym punkcie szczytu zawarto przypominającą kartusz dekoracją opartą na motywie koła i krzyża maltańskiego z datą „1904”.

Zdobienia fasady domu poza funkcjami dekoracyjnymi spełniają natomiast z powodzeniem funkcje informacyjne. Zawierają bowiem przesłanie dla przyszłych pokoleń. Informacje o czasach oraz ludziach, którzy żyli w Olsztynie i bezpowrotnie, ale nie bez śladu, przeminęli.

10. Abraham Bränn i Friederike Bränn z domu Krikstanski

11. Willa Abrahama Brünna

12. Inicjały Abrahama Brünna

13. Motywy roślinne jako ozdoby

14. Syreny, inicjały i krzyż maltański z 1904

15. i 16. Zachowane rysunki w korytarzu

Ulica Staromiejska (Oberstr. – niem)

- **Dom Ericha Mendelsohna**

17. Erich Mendelsohn

18. Tablica pamiątkowa

Erich Mendelsohn, także **Eric Mendelsohn** (ur. 21 marca 1887 w Olsztynie, zm. 15 września 1953 w San Francisco) – niemiecki architekt modernistyczny. Najbardziej znane dzieła Mendelsohna powstały w stylu ekspresjonistycznym.

Jeszcze w 1911, w trakcie studiów, olsztyńska gmina żydowska poprosiła go o zaprojektowanie domu oczyszczenia (dom przedpogrzebowy przy kirkucie). Ten pierwszy, studencki projekt Mendelsohna został zrealizowany w 1913r.

Dawid Mendelsohn, ojciec Ericha, był znanym i szanowanym kupcem, prowadzącym sklep w centrum miasta, działającym aktywnie w wielu miejskich korporacjach. Matka, Emma Esther z domu Jaruslawski, z zawodu była modystką. Oboje należeli do tutejszej żydowskiej gminy wyznaniowej. Erich urodził się jako piąte z sześciorga dzieci małżeństwa.

Ojciec Ericha prowadził sklep płócienny i manufakturowy usytuowany był przy głównym ciągu komunikacyjnym Starego Miasta. Znajdował się w wynajętym lokalu, w kamienicy pani Herbst w pobliżu Wysokiej Bramy. Dziś już nie istnieje, zabudowa ulicy Staromiejskiej została rozebrana po koniec lat 40. XX w.

19. Dom w którym urodził się Erich Mendelsohn

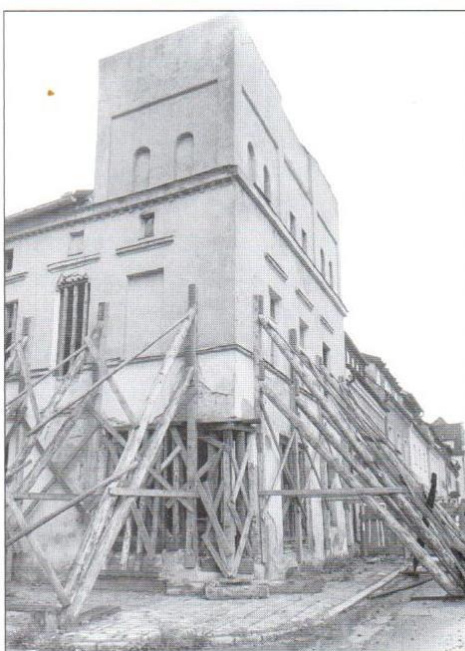
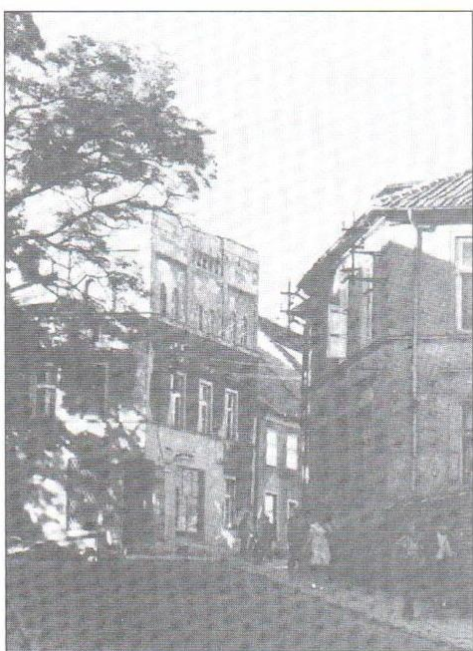
Ulica Kołłątaj i ulica Okopowa (Krummstr. und Schanzenstr.)

- **Stara Synagoga w Olsztynie** – nieistniejąca synagoga znajdująca się w Olsztynie na rogu ulicy **Hugona Kołłątaja 16 i Okopowej**, za czasów niemieckich zwanych Krummstrasse i Schanzenstrasse.

Synagoga została zbudowana w 1835 roku. Budynek postawiono na rzucie nieregularnego wieloboku, w klasycystycznej manierze z cegły ceramicznej. Na jego skromną dekorację złożyły się jedynie podokienne i nadokienne poziome gzymsy oraz pozorujące wieżę zwieńczenie frontonu.

Po wybudowaniu nowej synagogi (ul. Grunwaldzka) w 1877 roku została przekazana na mieszkano-handlowe m.in. warsztat sidlarski i trzy mieszkania czynszowe. Taki charakter domu utrzymał się do roku 1945, także po przejęciu tego obiektu po II wojnie światowej przez Skarb Państwa RP. Przez długi czas parter budynku zajmował sklep z częściami i akcesoriami motoryzacyjnymi.

Z uwagi na daleko posuniętą dekapitalizację, budynek w roku 1992 został rozebrany, a następnie przez prywatnego inwestora wzniesiony od podstaw, z zachowaniem historycznego kształtu. Służy obecnie, podobnie jak przedtem, głównie celom handlowo – usługowym. Ostatnio swoje lokale miały w nim sklep odzieżowy i salon urody. Kamienica stanowi niewątpliwie, w otoczeniu zrekonstruowanej w ostatnich latach, sąsiednie zabudowy, miły dla oka akcent olsztyńskiej starówki.

20. i 21. Synagoga z 1835 roku (z lewej)

i Dawna Synagoga podczas rozbiórki w roku 1992

22. Rekonstrukcja budowli w roku 1993

23. Odbudowany obiekt u zbiegu ulic Kołłątaja z Okopową w roku 2005

24. Stara Synagoga w Olsztynie w roku 2015

Ulica Warmińska (Langgasse – niem.)

• **Kamienica nr 25**

Frieda Strohmborg (ur. 13 listopada 1885 w Schweinfurcie nad Menem, zm. w połowie maja 1940 pod Brukselą) – niemiecka malarka, nauczycielka rysunku.

Była córką żydowskiego bankiera Karola i Amelii z domu Silberman. Dzieciństwo spędziła w Würzburgu, kształciła się w Monachium, Brukseli i Kassel. Po skończeniu kursu pedagogicznego i uzyskaniu uprawnień do nauczania rysunku, skierowana została (jako urzędnik państwowy) do pracy w Olsztynie w Prusach Wschodnich. W Olsztynie mieszkała w kamienicy przy ul. Langgasse (obecnie ul. Warmińska 25).

Namalowała wiele obrazów z olsztyńskimi motywami (pejzaże okolic Olsztyna, ulice i zaułki Starego Miasta, zamek) oraz liczne portrety. W zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie zachowały się jej obrazy: *Kościół św. Jakuba*, *Zamek*, *Pejzaż nad jeziorem Długim*. Malowała w stylu impresjonistycznym.

Jedna z wystaw jej prac miała miejsce w foyer olsztyńskiego teatru w 1925 r., a wcześniej w sali rysunkowej Luisenschulle lub w gimnazjum męskim, zwanym Oberrealschule.

W czasie pobytu w Olsztynie zaprzyjaźniła się z Benno Böhmem, nauczycielem łaciny w olsztyńskim gimnazjum.

W 1927 r. wyjechała z Olsztyna do Berlina, gdzie wyszła za mąż za stomatologa Alberta Jakoby. Korespondowała ze swoją uczennicą, a późniejszą przyjaciółką – Ingrid Andersson (była to córka Szweda i Warmiaczki, malarka, która ukończyła Akademię Sztuk Pięknych w Królewcu). Po serii żydowskich pogromów, Strohmborg przeniosła się do Brukseli (prawdopodobnie w 1936). Wraz z mężem zginęła w 1940 r., podczas ucieczki przez Niemcami atakującymi Belgię, próbując przedostać się do Francji.

25. Frieda Strohmborg

26. Kamienica gdzie mieszkała F. Strohmborg

Ulica Kopernika (Kaiserstrasse)

• **Kamienica nr 13**

Budynek wzniesiono na rogu ulicy Cesarskiej (Kaiserstrasse, dzisiaj ul. Kopernika 13) i ulicy Moltkego (Moltkestrasse, dzisiaj ul. M. Kajki) w Olsztynie. W niedalekim sąsiedztwie znajduje się siedziba Łoży wolnomularskiej „Kamień nad Łyną” (ul. Kajki 3).

Dawna siedziba żydowskiej Łoży „Synowie Związku” (Stowarzyszenie B’nai-B’rith), organizacji wschodniopruskiej wzorującej się na związkach wolnomularskich. Jej projektantem był Thomas August Feddersen (1881-1947), najwybitniejszy architekt międzywojennego Olsztyna, członek Łoży wolnomularskiej, autor projektu gmachu teatru w Olsztynie, silosu zbożowego przy Partyzantów 33, zabudowy willowej przy ul. Kajki, kościoła i klasztoru Franciszkanów, elementów rozbudowy Szpitala Mariackiego oraz wielu budynków użyteczności publicznej i domów mieszkalnych Olsztyna, jak również kina „Deutsches Theater” w Ostródzie.

Piętrowy budynek wzniesiono na planie prostokąta. Bo bokach bryły głównej znajdują się parterowe skrzydła. Nakryty jest jednospadowym dachem. Elewację zdobią pilastry kolumnowe oraz na parterze półlukowe blendy okienne, zawierające symbole dawnej Łoży żydowskiej – zgeometryzowane przedstawienia pochodni. Do siedziby wiodą wysokie schody prowadzące do wejścia otoczonego szerokim, otwartym portalem. W części południowej zachowały się ozdobne łukowe okna z dekoracyjnie wygiętymi szprosami.

Budynek wzniesiony został w stylu wczesnego modernizmu. Nosi wyraźne znamiona twórczości Augusta Feddersena, czyli monumentalizm formy oraz proste, geometryczne detale architektoniczne, stosowane oszczędnie, zazwyczaj jako jeden lub dwa wyraźne akcenty. Cechy architektoniczne budynku, podobnie jak w przypadku siedziby olsztyńskiego teatru, miały podkreślać jego reprezentacyjną funkcję i znaczenie.

Powszechnie wierzono, iż budynek łączy się podziemnym przejściem z pobliską Łożą „Stein an der Alle” (Kamień nad Łyną). Wiara ta była tak silna, iż w marcu 1933 roku żołnierze SS przeszukiwali pobliskie ogrody w poszukiwaniu tajemnego korytarza.

Łoża wolnomularska – podstawowa jednostka organizacyjna wolnomularstwa jak i miejsce spotkań wolnomularzy. Na jej czele stoi Czcigodny Mistrz oraz grupa oficerów łozowych. Dla powołania Łoży potrzeba przynajmniej siedmiu mistrzów wolnomularskich oraz zgody władz obediencji.

Łoża wolnomularska jest pomieszczeniem zbudowanym na planie kwadratu, zorientowanym zgodnie z głównymi kierunkami geograficznymi, z najważniejszym - Wschodem.

Łoże działają w różnych obrządkach, rytach. Stowarzyszenia kilku Łoż tworzą obediencję. Każda Łoża posiada duży stopień autonomii. Rytualne prace Łoży odbywają się w wolnomularskiej świątyni.

W przeciwieństwie do pomieszczenia/budowli religijnej, ta jest świecka, filozoficzna i filantropijna.

Poza samym rytuałem, istotnym elementem prac lożowych są tzw. deski, czyli referaty, które następnie są dyskutowane. W pracach lożowych bardzo ważne znaczenie ma również muzyka.

27. Budynek żydowskiej loży wolnomularskiej

28. Budynek żydowskiej loży wolnomularskiej

Plac Bema (Coppernicusplatz - niem.)

- **Kamienica Roberta Mrzyka przy Placu Bema w Olsztynie – budynek związany pośrednio z kulturą żydowską, ale posiada ciekawe zdobienia na elewacji domu.**

Robert Mrzyk był przedsiębiorcą budowlanym i radnym miejskim. Kamienicę wzniesiono w Olsztynie, przy ówczesnym placu Kopernika (niem. Coppernicusplatz, obecnie Plac Generała Józefa Bema). Kamienica składa się z dwóch domów połączonych w architektoniczną całość.

Wzniesiono ją w stylu eklektycznym na planie złamanego wieloboku. Posiada 29-osiową elewację i trzy kondygnacyjne wykusze przypominające zamkowe wieżyczki, zwieńczone krytymi blachą spiczastymi hełmami.

Całość przykrywa dwuspadowy dach nad użytkowym poddaszem z dyskretnie dekorowanymi lukarnami w części frontowej.

Na budynku znajdują się oryginalne dekoracje:

- muszle otoczone girlandami, które umieszczono nad wejściami do klatek schodowych, tarcze herbowe na wieżyczkach,
- **gwiazdy Dawida** oraz półksiężycy obleczone w girlandy widoczne na elewacji, pomiędzy kondygnacjami budynku.

29. Kamienica Roberta Mrzyka 1906

30. Kamienica Mrzyka z roku 2015

31. Kamienica Mrzyka z roku 2015 – gwiazda Dawida

Spis treści:

Od wydawcy	2
Historia Żydów w Olsztynie	3
Dzieje ulic i ich mieszkańców	8
Ulica Zyndrama z Maszkowic	8
Ulica Grunwaldzka	11
Ulica M. Mochnackiego	12
Ulica Staromiejska	14
Ulica Kołłątaja i ulica Okopowa	15
Ulica Warmińska	17
Ulica Kopernika	18
Plac Bema	20
Bibliografia	21
1. Bętkowski R., Olsztyn czasów Ericha Mendelsohna, Olsztyn 2013	
2. Bętkowski R., Olsztyn jakiego nie znacie, Olsztyn 2003	
3. Piechocki S., Dzieje olsztyńskich ulic, Olsztyn 1998	
4. Piechocki S., Olsztyn magiczny, Olsztyn 2002	
5. Piechocki S., Olsztyn nie tylko magiczny, Olsztyn 2005	
6. Rzempełuch A., Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353 – 1953, Olsztyn 2004	
7. www.sztetl.org.pl	
8. www.yadvashem.org	
9. www.wikipedia.pl	
10. Wywiad z Panią Mają Wasiluk (Fundacja Borussia w Olsztynie) na temat Bet Tahara w Olsztynie	

Wydanie pierwsze, 2015

Redaktorzy prowadzący: Paulina Bednarek, Julia Brzostek,

Łukasz Drozdowski, Ewelina Moszczuk

Opieka nad całością: Mirosława Gromacka

Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II

w Biesalu; Biesal 59

11 – 036 Gietrzwałd; Tel. 89/ 5131 – 220

www.zspbiesal.edupage.org